

Makale türü/Article type: Araştırma makalesi/Research article

ALTAYİSTİK TANIKLAMAYLA BİRLEŞİK EKLERİN MORFO-FONOLOJİSİ

“Türk demek dil demektir.” – Atatürk

Mehmet HAZAR¹

Öz

Cumhuriyetimizin kuruluşunun 101. yıl kutlamalarına atfen armağan olarak yazılan bu makale Altayistik yöntemle yazıldı. İrdelemenin konusu Türkçedeki birleşik eklerin morfo-fonolojisidir. Ekleşme sırasında hem ekin kendinde hem de ekin üzerine geldiği kelimeye ses değişmesi veya fonetik hadise gerçekleşebilmektedir. Birleşik ekler iki veya daha fazla unsurdan oluşabilmektedir. Önce tespit edilen birleşik eklerin geldiği şekiller gösterildi. Sonra alan yazınına kısaca değinildikten sonra Türk lehçelerinde birleşik ek terimi ele alındı. Birleşik eklerdeki ses olayları sırasıyla verildi. Akabinde ses olayları tablo şeklinde gösterildi. Konunun Türklük biliminde gündeme getirilmesi için dilin iç tarihindeki sürece atıfta bulunuldu. Ses değişmelerinin görüldüğü birleşik eklerdeki yapı üzerinde duruldu. En son ekin sadece kendinde değil üzerine geldiği kelimeye de ses değişikliğine sebep olduğu anlatıldı. Son kısımda ise değerlendirme yapıldıktan sonra temennide bulunuldu. Alan yazını ile ilgili başlangıçtan günümüze doğru geniş bir yelpazede konun ele alındığı kaynakçada gösterilmiş oldu.

Anahtar kelimeler: Altayistik, Fonetik, Birleşik ek, Morfo-fonoloji, Semantik.

MORPHOPHONOLOGY OF COMPOUND SUFFIXES WITH ALTAISTIC PROOF

Abstract

This article, written as a gift for the 101th anniversary celebrations of the founding of our Republic, was written with the Altayistic method. The subject of the analysis is the morpho-phonology of compound suffixes in Turkish. During affixation, sound changes or phonetic events may occur both in the suffix itself and in the word to which the suffix is added. Compound suffixes can consist of two or more elements. First, the shapes containing the identified compound suffixes were shown. Then, after briefly touching on the literature, the term compound suffix in Turkish dialects was discussed. The sound events in compound suffixes are given respectively. Subsequently, the sound events were displayed in tabular form. In order to bring the issue to the agenda in Turkology, reference was made to the process in the internal history of the language. The focus was on the structure in compound suffixes where sound changes are seen. It was explained that the last suffix causes a sound change not only in itself but also in the word it falls on. In the last part, after the evaluation. It is shown in the bibliography that a wide range of topics in the field literature have been discussed from the beginning to the present.

Key words: Altayistics, Phonetics, Compound suffix, Morpho-phonology, Semantics.

¹ Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mehmethazar@duzce.edu.tr Orcid:0000-0002-3158-3785

Bu Yayına Atıfta Bulunmak İçin/Cite as: Altayistik tanıklamayla birleşik eklerin morfo-fonolojisi. Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15(1), 74-81

Giriş

Sadece kelimelerin kendisinde değil eklerde de fonetik değişiklikler olmaktadır. Bu çalışmada yeri geldikçe her ikisine de mecburen denklik şeklinde tanımlama yapıldı. Kimi zaman -aşağıda tanımlaması yapıldığı gibi- ek hem kendinde hem de geldiği kelimeye değişikliğe sebep olmaktadır. Artık Altay dili teorisi değil Altayistik denilen bir bilim oluşmuştur. Ana dili Moğolca (Tumenbayar, 2021, s. 18), Korece (Choi, 2019, s. 17) ve Japonca (Asui, 2019, s. V) olanların Türkoloji eğitimi almalarıyla benzerlikleri ortaya koymak daha kolay olmuştur. Çünkü makro Altay dil grubunda en batıdaki Türkçe ile en doğudaki Japoncanın bu kadar gramatikal örtüşmesi alınma dilsel öğeler veya tesadüfler şeklindeki cılız itirazlar artık ihtimal hesapları dışında kalmaktadır. Aşağıda bu Altayistik yöntemle tespit edilen bazı birleşik ekler tahlil edildi.

Türk dilinde sürekli bir arada kullanılan eklerden bir kısmı zamanla çeşitli bir veya birden fazla ses olayı (hece düşmesi, ünlü düşmesi, ünsüz düşmesi, ünlü değişmesi, ünlü birleşmesi, ünsüz benzeşmesi, ünsüz tekleşmesi ve -kuvvetlendirme/pekiştirme ya da süreklilik/çokluk yapan- ünlü türemesi gibi) sonucu birleşir ve tek ek şekline gelir:

$-al-ıy+*bi+l^2 > al-ıy+*bi+(r^2) > al-ıy+*bi+(z) > al-ıy+*bi+(ø) > -ben+(ıy)ıy > benim$
gibi- $> \{-(y)Allm-\} -*al-$ “tasviri fiili” + $ıy$ “emir eki” + bir_2 “birinci çokluk kişi, arkaik çokluk eki 1
 $> r > z$ ünsüz değişmesi” $> *alıy+biz > *alıy+bi > -alıy+m > -(y)Allm+ø-$, $+çA +ok > \{+CAk\}$,
 $[-(I)n]-İğ+CAk > [-(I)n-] \{-ø+CAk\}$, $+dA +eş > \{+DAş\}$, $+DI +ok > \{+DUk\} \sim \{+DIk\}$, $-gan +lı$
 $> \{-gAll\}$, $il+ig > \{+Il^4g\}$, $-mA +aş > \{-mAç\}$, $-(I)nç +sIg > \{-(I)nçIk\}$ vs.

Ses değişiklikleri ek birleşmeleri sonucunda gözlenen gramerleşme sürecini başlatır. Gramatikleşme yalnız sentaks olarak değil aynı zamanda morfoloji, fonoloji ve semantiğin de iştirak ettiği bir değişiklik sürecidir (Gökçe, 2007, s. 38) Gramerleşmenin fonolojik ~ fonetik aşınma, ses indirgemesi ve ses varlığını kaybetme gibi terimlerle ifade edildiği ses kayıplarını beraberinde getiren bir süreç olur. Böylece gramerleşen unsurun bazı ses kayıplarına uğraması gerekir (Keskin, 2017, s. 438):

Türk lehçelerinde birleşik eklerde daha çok *mürekkap* veya *koşma* tabiri kullanılır. Rusçada ise birleşik ek için *slojny affiks* terimi kullanıldığından daha çok *koşma affiks* tercih edilir. Ancak Kazak Türkçesinde *kürdeli jurnak*; Kırgız Türkçesinde *tataal müçö*; Altay Türkçesinde *kolbolu kojulta*, Hakas Türkçesinde *hadıl hozım* ve Tuva Türkçesinde *narın ko'jumak* denir (Naskali, 1997, s. 25).

Türk dilinin kendi iç tarihi süreci içerisinde değişen *birleşik eklere* (compound suffix) benzer kimi örnekler, Türkçe dilbilgisi kaynaklarında farklı terimlerle (*ünlü çatışması*, *ünlü düşmesi*, *kaynaşma*, *hece bindirmesi*, *hece binişmesi*, *büzülmeye birleşme*, *vokal birleşmesi*, *seslem yutumu*, *seslem yitimi*, *hece düşmesi*, *hece kaynaşması*, *ünlü kaynaşması*, *hece yutulması*, *birleşme* ve *geçişme* gibi) adlandırılmakta ve incelenmektedir. Birleşik eklerdeki ses olaylarının sınıflandırılması şöyle olabilir (Yıldız, 2015, s. 233):

- İki ünlünün yan yana geldiği birleşik eklerdeki ses olayları, "geçişme" diye adlandırılır.
- “Geçişme” ses olayı, ünlülerin baskınlığı bakımından “ilerlek” ve “gerilek” olmak üzere iki başlık altında incelenir. Ayrıca, iki ünlünün birleşmediği durumda bu iki ünlü arasına (y)şeklinde yarı ünlü olan yardımcı ünsüzünün kayan ünlü olarak girdiği örnekler verilmeli.
- “Ünlü türemesi” ise ünlüyle biten kelime veya ekten sonra gelen şekil birim, ünsüz ile başlıyorsa o zaman ($\sim I < I^4 > \sim U$) veya (A) şeklinde gösterilmeli.

- Ünlü ve ünsüzlerin yan yana geldiği ve birçok ses olayının olduğu diğer birleşik ekler *bileşik* değil “birleşik ek” terimiyle adlandırılmalı.
- Ölçünlü Türkiye Türkçesi için verilen biçimbirimler kalıcı hâle gelmiş birleşik ekler olmalıdır. Türkiye Türkçesi ağızlarında ve yazılı/sözlü anlatılardaki yerel şivelerin/ağızların örnekleri ölçünleşmiş birleşik eklerden farklıdır. Bir arada seslendirilirken hızlı konuşma akışından doğan veya uyak ya da ritim sağlayan şiir ölçüsü gereği oluşan örneklerde ünlü düşmesi olabilir. Geçici olan birleşik eklerde oluşan bu ses olayı, “ulanma” (liaison) diye adlandırılır. “Ulanma”, bir sözcüğün veya ekin son sesini ardından gelen kelimenin veya ekin ilk sesine bağlayarak bu iki şekil birimi tek birim gibi okumadır (Topaloğlu, 1989, s. 146).
- Bilindiği üzere birçok ekin *ikincil* (sayısı az ama kullanım sıklığı çok olan zamir, edat, yardımcı fiil ve tasviri fiil gibi olan) *kelimelerden* veya bir unsurunun *kelimecikten*-ekleşmeye müsait sözcükten veya görevli kelimeden (edat ve bağlaçtan)-oluştugu tarihi metinler üzerinden saptanabilmektedir. Bu yüzden -Kırg. *kelet*, Özb. *keledi* “o geliyor”-Kırg. {+t “3. teklik kişi} ~ Özb. {+di “3. teklik kişi –geçmiş zamanın hikâyesi değil-} << *tur-ur* >> TT -isim cümlesinde şimdiki zaman-{+DIr}, -(y)A/U u-ma- >> {- (y)AmA-}, {- (y)AmI-}, - (y)A yorı-r >> {- (I₄)yor} gibi ekler, birleşik kelimelerle bir arada verilmemeli. Çünkü birleşik ektir. **bar-ur* >> *var*, Moğ. *co-(bkura-)* “yok olmak” ve Jap. *te-* “yok etmek, ortadan kaldırmak” ~ Kor. *je(geo)* “elemek” ~ Kzk. *joq* “yok” ~ Yak. *suox* “yok” ~ Çuv. *śuk* ~ Tung.-Evenki *da(rihw)* “yasaklamak” ~ Alt.-Kır. *cok* “yok” ~ Karayca *jo* “yok” ~ Füyü Kırg. *çox* “yok” ~ Tuv. *çok* “yok” ~ Mac. *ne[m]* -k = m denkliği-, Manç. *oak[ü]* “yok” < AA **δō-* [#*δ*: d, n, y, s, ś, c, j, ø] < AT **yō-* “silme, bozma, yok etme” > ET *yod-* “silme, bozma” -*uk* > *yoy-* “tahrip etme” -*uk* > *yok*, Trh. Trk. Lhç. *yop* “olmamak, tükenmek” (Ata, 1997: 32), Çağdaş Türkiye Türkçesindeki *yoğal-* “tükenmek”, *yoğalt-* “idam etmek 1935; ve kullanarak tüketmek, istihlak yani helak (< -güzel h ve kef ile- Ar. *hlk* “tüketmek”) etmek 1945” gibi yapıları yeni örneklerinden ayırmak gerekir.
- Fiilden isim yapma eki {- (I)ğ+} ekinde *sürekli* “ğ” ünsüzünün erimesi ve orta hecedeki dar ünlünün vurgu zayıflaması nedeniyle düşmesi sonrası sıfır {-Ø+} biçimbirim ile nöbetleşme söz konusudur. Orta Türkçenin -lehçeleşmeye sebep olan- en önemli ses olayı *ø* ~ w < G > k ünsüz değişmesi çevre şartlarından dolayı bir ekte birden fazla ses olayına neden olabilir. Daha ötesi ekin başında + veya - şeklinde isim veya fiil değişmesine sebep olabilir. Örnek: *sal-in-ıg+ça+ok* >> **sal-in-ıø+çak* > *salın-øø+cak* yani *salın-cak* değil. Fiilden isim yapma eki olamaz. İsimden isim yapma ekidir. Matematikte olduğu gibi Türk dili fonetiğinde de sıfır en önemli değerdir. Başka bir tanımlama: ç > s değişmesi ile *kurøsak* < ET *kuruğ+sak* “mide” // Moğ. *kholoi* ~ *xol+oy* “boğaz” < AA **p^hōl²* < **p’ō±* -kökteş- “delik; iki damarı veya (iki) nefes ve yemek borusunu düğümlenmek” +*l²* “iki delik” > *boğaz* < *boğur* < -isim kökü gerilmeli- **boğul* < **pōl* > *bol* “boğazından bağlı (altı geniş) olan, sarkmış” ~ *boş* “içi sarkmış olan” // Çuv. *pirē* “boğaz” yani ş < l > r ve k < h < p > p, b ünsüz yarılmaması, ek bakımından benzerlik tanımlaması *nöhör+sög* > *nöhörsög* “dostça” < *nöhör+sög* (Tumenbayar, 2021: 18) // Azr. *nöker* “hizmetçi” < Moğ. *nöhör*. O zaman ekin morfemi şudur: {+C²XG}. s < C² > c/ç, X: ünlüler, g < G > k alofonemler. Birleşik şekli de şöyledir: {+C²XG} < +çA “eşitlik ekinin kategori değiştirerek birleşmede yapımı eki olması” +ök “Toharca benzetme edatının pekiştirme eki olması”.
- Kuzey (Kıpçak) Çağdaş Türk lehçelerinde ekler ötümlülük, ötümsüzlük ve akıcılık (sonant) uyumu ileri seviyede olduğundan tek şekilde görülen ekler aslında kaynaşma şeklindedir: *oğ+ul+ing+lar* > *oğulıgar* > *u+lār* “sizin oğlunuz”, *al-dıng+lar* > *aldār* “alınız” gibi (Şçerbak, 2016: 185), Kzk. *kitap+lar+ıñ+ız* > *kitaptarıñız* “sizin kitaplarınız”.

- Kıpçak Türkçesinin Türkmencedeki fonetik kalıntısı. Bir tanıklama *-akav* şeklindedir. Aşağıda görüleceği üzere birden fazla öge birleşmesiyle oluşan ekin iki veya daha fazla varyantı olabilir. Çözülemeyen bir tanıklamanın alomorfemik tahlili: Irak Türkmen Türkçesi Erbil-Amirli Ağzı *-akav* alomorfı “*Bahtı bir adam kaçakav (kaçarak) geldi* (Nuri, 1987: 42).” zarf-fiil/bağ-fiil ~ ortaç (gerundium) olarak kullanıldığı görülmektedir. Ekin Türkmen Türkçesi şekli *-Ip gel-* göreviyle {-AgAdA(n)} olarak belirtilmiş ve buradaki damak n’sinin +η olarak belirtilmesi unutulmuş (Delice, 2010: 276). Yine buradaki “/de bağlacıyla” şeklindeki açıklamaya katılmak mümkün değil. Çünkü (Delice 2010: 277) devamındaki tanıklama {-AgAda(n)} Türkiye Türkçesindeki *-(X)r -mAz* görevindedir. O zaman Erbil ağzında Kıpçak kalıntısını tanımlayan *-senüv < seniη* gibi- η > v olduğuna göre şöyle şekillendirilir: {- (y)AkAv} + tasviri F- < {- (y)A-kA+v} + *gēl-* < {- (y)A-kA+da+n} + *gēl-* < {- (y)A “vokal gerundium” + kA “dative” + da “locative” + η “intensum/pekiştireç”} + *gēl-* “descriptive verb”.

Türk dilinde *n < η > m*, *y << η > ğ* (Viguiet, 1790: 284), Özb. *ng < YT Çağ.-Osm. η > TT n*, ağz. *y << η > ğ > ğ >* Kıpç. *w*, *y << η > ğ >> v* olduğu bilinmektedir. Osmanlı Türkçesinde XVIII. asırdan sonra dudak uyumunun gelişmeye başlaması gibi bu damak n’si (sağır kef, kâf-ı nunî, kâf-ı Türkî) de palatizasyonunu yitirmiştir. Damak n’li birkaç tanıklama: ağz. *anağızı* “annenizi”, *apaşsız* “ansızın” -ön pekiştirmeli-, *baba+η+un* “baba+n+ın”, *bāñü* “ebedi”, ağz. *çuñku* “çünkü”, *edgün* < ET *edgüg* “senin iyiliğin (için)”, *eñfiye* “Ar. *enf* “burun” + *fyā(t)*, tütün”, *eñürü* “Ankara” << 1282 *Anguriyya* > *angora* “(Ankara keçisinin) tiftik yünü”, *gitdiñüz* “gittiniz”, *kelenjü* < ET *kelegü* t’arla faresi”, *kolañ* “eğer kayışı” [kalın bağırsak buradan gelmiş olmalı], Pütürge ağz. *piyer* < *buñar* “pınar”> İğdr. ağz. *puğar* hatta metatez sonrası *r > l* değişmesi ve *η > k* değişmesi ile Azr. *bulak*, *qañbur* “kambur”, *sañsar* “sansar”, ağz. *seniy* “senin (için)”, *yēñ* “elbise kolu”, *yürüyün* “yürüyünüz”. Bir de *η > ğ >> v* Erbil ağzındaki *senüv < seniη* ve zarf-fiil eki {- (y)AkAv} << {- (y)AkAñ} eki var.

Tablo 1. Ses olayları tablosu (Keskin, 2017: 439):

Ek	Yapı	Ses Değişimi
-(A)Ilm	A + lA + mlz	ız: ø, a > ı (hece düşmesi, ünlü değişmesi)
-(A)yIn	Ay + ben	b: ø, e > i ~ ı (ünsüz düşmesi, ünlü değişmesi)
+çAk ~ +çUk	+çA + ok	a + o > a ~ e (ünlü birleşmesi)
+dAş	+dA + eş	a + e > a ~ e (ünlü birleşmesi)
-DUk	-DI + ok	ı + o > u (ünlü birleşmesi)
+dUrUk, +dUk ~ +tIk	tur- + -uk	r: ø u + u: u (ünsüz düşmesi, ünlü birleşmesi)
-gAll	-gAn + ll	n + l > ll > l (ünsüz benzeşmesi, ünsüz tekleşmesi)
-GAllr	-u + kel- + -ir	u: ø (ünlü düşmesi)
+gArU	+gA + ur- + -u	a + u > a (ünlü birleşmesi)
-gIl (Emir Eki)	kı + ol	ı + o > ı (ünlü birleşmesi)
+Ilg, +IUg	il - ig	i: ø (ünlü düşmesi)
-mAç	-mA + aş	a + a > a (ünlü birleşmesi)
-mAk	-mA + ok	a + o > a (ünlü birleşmesi)
-(I)ñIlg ~ -(I)nsIlg	-(I)ñç + sIlg	ç + s > ç ~ ç + s > s: ø (ünsüz düşmesi)
+rAk	ara + ok	a: ø, a + o > a (ünlü düşmesi, ünlü birleşmesi)

1. KONUNUN TÜRK LÜK BİLİMİ GÜNDEMİNE GETİRİLİŞ NEDENİ

Birbirleriyle görevce ilgili olan ekler ve yeni varyantlar oluştururlar. Eski Türkçe devresinden itibaren bazı ekler, zaman içerisinde birtakım ses olaylarını geçirerek, birden fazla şekil birimden tek ögeye dönüşmüşlerdir. Bu eklerde dilin genişleme eğilimine dayanır (Karahana, 2012, s. 219). Ancak dilin iç tarihindeki süreçte yaşananları gramerciler farklı adlandırmaktadırlar. Söz konusu terim karmaşasını birleşik eklerdeki ses olaylarını karşılayan terimlerde de görmekteyiz. Bu bağlamda bir ses olayına verilen isim, araştırmacıdan araştırmacıya göre değişiklik göstermektedir: *Büzülmeyeyle birleşme, geçişme, hece bindirmesi, karışma, kaynaşma, yığılma, ünlü birleşmesi ve ünlü çatışması* vs. Bazı kaynaklarda aynı Türkçe terimlere değişik yabancı karşılıklar da verilebilmektedir. Mesela kaynaşma teriminin İngilizcesi için kimi eserler *contraction* kimi eserler ise *fusion* terimini tercih etmiştir (Minsafina, 2020, s. 120). Türkçede birleşik eklerdeki ses olayları ile ilgili farklı terim kullanma problemleri yanında, terimlerin tanımı ve verilen örneklerin sınıflandırılması bakımlarından da karışıklıklar bulunmaktadır. Bundan dolayı şu üç konu üzerinde durulabilir:

- Birleşik eklerde görülen aynı ses olayı için kullanılan değişik terimler,
- Aynı veya benzeri terim için değişik tanımlar,
- Aynı veya benzeri terim için verilen misallerin sınıflandırılmasındaki karışıklıklar.

2. SES OLAYLARININ GÖRÜLDÜĞÜ BİRLEŞİK EKLERDE YAPI

Birleşik ekler, yukarıda belirtildiği gibi bazen genişleme eğilimindedirler bazen de büzülerek kalıplaşmaktadırlar. Kimi birleşik ekler iki, bazıları üç ögelidir. Yan yana gelen ögelerin ilkinin ünlü veya ünsüzle bitmesi, ikincisinin ünlü veya ünsüzle başlaması bakımlarından da farklılıklar vardır. Bu durumun tespiti, birleşik eklerdeki ses değişimlerini açıklamak bakımından son derece önemlidir. Örneklerinden yola çıkarak bazı ses değişiklikleri sonucunda tek şekle dönüşmüş birleşik eklerin yapıları çoktan aza doğru şöyledir:

- *Ögelerinden ilki ünlüyle biten ikincisi ünlüyle başlayan birleşik ekler (V# + #V):*
 $\{+çAk\} < +çA +ok > \{+çUk\}$, $+dA +eş > \{+DAş\}$, $+DI +ok > \{+DUk\} \sim \{+DIk\}$, $+gA +ur-(+) -u > \{+GARU\}$, $-GA$ (bk. alt §) $< Moğ. -kal$ (Kotwicz, 1951: 189) // $-gIr \sim -gıl < kıl-+ıı > Azr. \{+gInAn\}$ (Caferoğlu, 1971, s. 10), $-mA +ok > \{-mAk\}$, $-mA +aş > \{-mAç\}$, $ara +ok > \{+rAk\}$ [8 asıl ek +2 varyantlı şekil (*allamorph*) “dal biçimbirim”].
 $-GA$ veya $-gıl$ “emir eki” tanımlaması: Yak. *uord'an* “buyruk nişanı” $< øuorda- < *yārda-; < *d'ārliḡ + kal- > *d'ar+lıḡkaø- > Moğ. yarlıḡka- \sim zarlıkka-$ “buyur, emret”, Moğ. *carla-l* “ferman” (Lessing, 1960, s. 1604); Özb. *yorliq* [*yārlik*], Kırg. *carlık* “-güncel anlamı-etiket” $> Kzk. jarlık$, Trkm. *yagtylamak* “vurgulamak, parlamak”. Hepsinin kökeni $AA *δāl^2$ (*yaş* “parlak”, *yar* “emir”) $< AA *δā-$ “yayılmak, yazılmak” ve kökteşi *yaz-* $< *δā-r^2 < AA *δā-l^2-$. Moğ. gerilmiş şekli *zaxial* “(yazılı) emir”, /m/ gerilmesi ve And. ağz. *yumuş* “hizmet buyruğu, görev” $< l > n$ ünsüz değişimiyle Kor. *jumun* “emir, sipariş”, Jap. *chūmon* “emir”.
- *Ögelerinden ilki ünlüyle biten ikincisi de ünlüyle başlayan birleşik ekler (V# + #V):*
 $+çA +ok > \{+CAk\}$, $+dA +eş > \{+DAş\}$, $+DI +ok > \{+DUk\} \sim \{+DIk\}$, $-mA +aş > \{-mAç\}$ [4 ek +1 varyant].
- *Ögelerinden ilki ünsüzle biten ikincisi ünlüyle başlayan birleşik ekler (C# + #V):*

*il +ig > {+ll₄g}, -u (+) kel- “tasviri fiil/betimleme eylemi (descriptive)” (+) -ir > -ø (+) -Gal-Ir > {-GAllr} ~ {-GAlAk} < -GAl-Ir (+) ok, “zarf-fiil ve kip eki, (-mAk üzeredir)” ~ (düzleşmiş olarak) Kzk. zamir +ak (+) emir eki *men+ak aşıa-yın* “ben de yiyeyim” ve geniş zamanın olumsuzluğu *kayt-pas-ak+pın* “dönmeyeceğim”, -M₃As +ok + ben > {-M₃As +ak + M₃In} [3 ek +1 varyant].*

• Üç ögeli eklerde çoklu birleşim geldiği şekiller ($V\# + \#CV\# + \#CVC\#, V\# + \#CVC\# + \#VC\#, V\# + \#VC\# + \#V, C\# + \#ø + \#VC$):

-A +lA +mIz > {- (y)Allm-}, -u + kel- + -ir > {-GAllr}, +gA + ur- + -u > {+gArU}, *tur-ur ok > tur-ø +uk > {-dl₄rI^dK}* [4 ek].

• Ögelerinden ilki ünlüyle biten ikincisi ünsüzle başlayan birleşik ekler ($V\# + \#C$):

-A +lA +mIz > {- (y)Allm-}, [- (I)n]-Iğ+CAk > [- (I)n-] {-ø+CAk}, -u (+) kel- (+) -ir > {-GAllr} [3 ek].

• Ögelerinden ilki ünsüzle biten ikincisi de ünsüzle başlayan birleşik ekler ($C\# + \#C$):

[- (I)n]-Iğ+CAk > [- (I)n-] {-ø+CAk}, -gan +lı > {-gAllr}, - (I)nç +sIg > {- (I)nçIk} [3 ek].

3. EKİN HEM KENDİNDE HEM DE ÜZERİNE GELDİĞİ KELİMEDE SES DEĞİŞİKLİĞİ YAPMASI

Hem ekin -hem de sözcük kökünün- sonundaki n# parçacığının -ki açıklanacağı üzere aslında o da başka bir ek- düşürülmesiyle oluşan {+bçi} eki. “Nesnelerin kılıflarına işaret eden isimler yapmaktır.” Tanılama: Moğ. *nidübçi* “göz kapağı”, *nidün* “göz” (Tumenbayar, 2021, s. 18). {+bçi} < {+b+çin} < {+b “isimden isim türeten ek”+çI “meslek eki” + (I^d)l “arkaik çokluk ekinin n < l ünsüz değişmesiyle pekiştirme yapması”}, *nidüø* < *nidü+(ü)n* < *nid+(ü)l*, yine aynı hadise l > n değişmesi. O zaman Moğ. *nidü* < AA **di:d(e)* “göz” > Tung.-Evenki *oesä* < **iesä* < **yésä* < **n’ézä* < **di:ž(e)* < **di:d(e)* > **di:ž(e)* > **yésä* > Manç. Manç. *yasa* “göz” // * *nidün* > -büzülmeyle- *nun* “göz” // Jap. *me* “göz” < **nü* “göz”-yuvarlak ünlünün gerilek ünlü-ünzüz bezeşmesiyle dudaklılaşma- < **ni*: < AA **di:-* “delmek, deşmek” > ET *te-ş-* “*del-* fiilinin müteradifi” // Moğ. *nü-kh* “delik” << *dü-* “delmek” > Yak. *d’öl-* “delmek” ve Yak. *bis* “delik” < *mūž* < **nüž* “delik delik olmuş, göz” > Jap. *me* “göz”; // Yak. *xarax* “göz” < Moğ. *kara-* “bakmak” -k “göz” > Dolg. *karak*.

Bu artikülasyon sırasında sadece Moğolcada değil aynı zamanda Çuvaşçada ekin üzerine geldiği kelimeye ses değişmesi olur. Ayrıca *homomorf* denen tarihsel ses değişimleri ile aynı fonksiyonda iki ayrı ekin değişik şekilde gelmesi söz konusudur: Çuv. *alī* “el+i” < İT *elig* “el” > Çuv. *alla* “el+e”. Diğer örnekler için bk. (Yılmaz, 2002, s. 8).

SONUÇ VE TARTIŞMA

Hem fonetik hem semantik hem de morfo-fonolojik olarak tahlil yapıldığında irdelenebilir. Başta terimin *bileşik* değil “birleşik” olduğunu vurgulamak gerekir. İlk terim fen bilimlerinde kullanılırken ikincisi Türk dilbilgisinde kullanılır. Dil bazen Eski Türkçede gelecek zaman için {-DAçI}, Orta Türkçe Dönemi Oğuz lehçesi olan Eski Türkiye Türkçesinde {- (y)IsAr}, günümüzde ise {- (y)AcAk} ekini tercih ederken bazen de morfo-fonolojik olarak ekte yeni düzenlemelere gider. Fonolojik aşınma (ses indirgemesi, ses varlığını kaybetme) gramerleşen unsurun bir veya birkaç ögesinin fonksiyon kaybetmesine sebep olur veya ek yığılmasıyla genişleyen şekilde kaynaşma oluşabilir. Bir kelime ve bir ek ya da iki veya daha fazla ek birleşerek dilin ihtiyacı olan yeni şekil birimleri meydana getirir. Her lehçe kendi ölçünlü diyalektinin dilin iç

tarihi sürecinde eş zamanlı olarak varyantlar oluşturabilir. Bu alt biçimbirimler göreve taalluk etmez. Ancak ekin her unsuru ses değişikliğine maruz kalmak zorunluluğunda değildir. Doğal olarak gramerleşme eskicil olarak ses yitimlerini ve değişmelerini meydana getirirken eş zamanlı olarak da eklerde yardımcı ünsüz (kaynaştırma harfi değil) ve bağlayıcı ünlü (X) türetebilir. Ekleşirken orta hecede üstüne geldiği kelimeye ünlü düşmesine sebep olur. Ses ve görev kayıplara uğrayan birleşik ekler kullanım alanında daha bağımsız hâle gelerek gramatikalleşir hatta leksikalleşebilir. Ekler ikincil kelimelerden oluşabileceği gibi eklerin de -edatlaşarak- kelimeye dönüşme imkânı vardır. Ekin yapısında bağımsız ikincil sözcük, gramatikalleşen unsur, kategori değiştirme ve kişi eki sıralaması görülür. Bu durumda gramerleşme sürecinde bağımsız sözcükler edat, zarf, yardımcı fiil gibi işlevsel sözcüklere; ikincil kelime olarak gramatik işlevi daha az olan öge de yoğun gramer kategorilerine evrilir. Dikkatlerden kaçan bir ses olayı ise örneksemedir. Mesela *-Ay +ben> {-Ayın}* ekinde diğer birinci teklik kişi ekleri örnek alınarak *n > m* ünsüz değişmesi olur ve kulağa yankın gelen *-di +ok > {+dUk}* biçimbirimi olarak önce oluşan sıfat-fiil eki Genel Türkçedeki yaygın ve doğru olan *{-DI+mIz}* şekli yerine kullanılır.

Yukarıda en önemli olan ses olayı ekin içinde meydana gelen “ğ” ünsüzünün eridikten sonra sıfır *ø* ile nöbetleşmesidir. Nihayetinde bir sıralı kural kaidesi vardır. Eş zamanlı olarak kelimenin başından sonuna doğru veya art zamanlı olarak geçmişten günümüze doğru uyumlu olarak ses değişmelerini hem eke hem de sözcüğe uygulamak gerekir ancak semantiği ve gerilme ve onun tersi olan büzülme ses olayını da isim ve fiili gösteren +, - ve *ø* ses, şekil ve sem olan parçacığı yerine koymayı unutmamak gerekir.

BEYANLAR

Yazar Katkıları: Makale tek yazarlı olup, çalışmanın tamamı yazar tarafından yazılmıştır. Tüm yazarlar, makalenin yayınlanmış versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Çıkar Çatışması Açıklaması: Yazar/yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir

Etik Onay ve Katılımcı Onayı: Bu makale insan veya hayvan denekleriyle ilgili herhangi bir çalışma içermemektedir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulmuş ve yararlanılan tüm çalışmalar kaynakçada verilmiştir (bu ifade çalışmanın içeriğine kapsamına göre değiştirilebilir)

YZ Araçlarının Kullanımı: Yazar/yazarlar, bu makalenin oluşturulmasında Yapay Zekâ (YZ) araçlarını kullanmadığını beyan etmektedir

Kaynakça

- Asui, Y. (2019). Bir Japon Türkolog Prof. Dr. Masao Mori: Hayatı ve Türkolojiye Etkisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara.
- Ata, A. (1997). *Nasırü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) I Giriş – Metin – Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1971). Türkçemizdeki -ĞİL ve -GİL Emir Eki Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (1), 1-10.

- Choi, H.-W. (2019). *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Delice, T. B. (2010). Türkmen Türkçesinde Fiil. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Gökçe, F. (2007). Oğuz Türkçesinde Fiil Birleşmeleri Tarihsel Karşılaştırmalı Bir İnceleme Denemesi. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karahan, L. (2012). Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda ‘-n’ Morfemi ile Ortaya Çıkan Varyantlaşma. *Türk Moğol Araştırmaları: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı* (Ed. Bülent Gül), 219-236.
- Keskin, E. G. (2017). Türkçede Birleşik Ekler. Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Kotwicz, W. (1951). Studia nad Językami Altajskimi. *Rocznik Orientalistyczny*, (16), 1-317.
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press
- Minsafina, A. (2020). Çağdaş Türk dillerinde ortak terminoloji geliştirme imkân ve yöntemleri. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Naskali, E.G. (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nuri, M. K. (1987). Erbil ve Amirli Ağızları. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şçerbak, A.M. (2016). Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil). (Çev. Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Topaloğlu, A. (1989). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Tumenbayar, B. (2021). Türkçeyle Moğolca Arasındaki Benzer Kelimeler ve Ekler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Viguiet, M. (1790). *Éléments de la Language Turque ou Tables Analytiques de la Language Turque Usuelle, Avec Leur Développement*. Constantinople.
- Yıldız, O. (2015). Birleşik Kelimelerde Görülen Fonetik Hadiseler, Terimleri, Tanımları ve Örneklerin Tasnifi Üzerine. *Turkish Studies*, 10(8), 231-252.
- Yılmaz, E. (2002). *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfolojik Bir Deneme*. Ankara: Grafiker Yayıncılık.

